

‘माझी’ ते ‘माती’: मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाचा बदलता राजकीय आलेख

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,

ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,

ईमेल: pjjambhule38@gmail.com

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत संशोधन लेख, मराठी साहित्यातील ‘ग्रामीणत्वा’च्या चित्रणाचा केवळ ऐतिहासिक आढावा न घेता, त्याचे एक चिकित्सक आणि सैद्धांतिक विश्लेषण करतो. या लेखाचे मुख्य प्रबंध-विधान (Thesis Statement) असे आहे की, मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाचे चित्रण हे एक-आयामी (monolithic) किंवा स्थिर नसून, ते एक सतत विकसित होणारे राजकीय आणि सामाजिक संघर्षाचे क्षेत्र (a site of political and social contestation) आहे. संत साहित्यातील ‘माझी विठाई’ या संकल्पनेतून साकार झालेले समतावादी, आध्यात्मिक आणि कायक-केंद्रित ग्रामीणत्व, वसाहतकाळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात हळूहळू विखंडित होऊन, जातीय उतरंड, आर्थिक शोषण आणि सत्तेच्या राजकारणाने ग्रासलेल्या ‘माती’च्या संघर्षाचे चित्रण करणाऱ्या एका खंडित आणि विद्रोही ग्रामीणत्वात कसे रूपांतरित झाले, याचा चिकित्सक अभ्यास करणे, हा या लेखाचा मुख्य उद्देश आहे. रेमंड विल्यम्स (Raymond Williams) यांच्या ‘कंट्री अँड द सिटी’ (Country and the City) या संकल्पनात्मक चौकटीचा आधार घेत, हा लेख संत साहित्य, वसाहतकालीन साहित्य, आणि स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण व दलित साहित्य यांतील निवडक प्रातिनिधिक कृतींच्या आधारे, ग्रामीणत्वाच्या या बदलत्या आख्यानांचा (narratives) आणि त्यामागील सामाजिक-राजकीय प्रेरणांचा शोध घेतो.

मुख्य संकल्पना (Keywords): ग्रामीण साहित्य, ग्रामीणत्व, दलित साहित्य, संत साहित्य, राजकीय सौंदर्यशास्त्र, गावगाडा, भूमी आणि जात, रेमंड विल्यम्स.

घटक १: प्रस्तावना - ‘ग्रामीणत्व’ एक संघर्षाचे क्षेत्र

मराठी साहित्य परंपरेत ‘ग्रामीणत्व’ ही एक मध्यवर्ती, पण तितकीच गुंतागुंतीची आणि विवादास्पद संकल्पना राहिलेली आहे. ‘खेड्यातील जीवन’ इतक्या सरळसोट अर्थाने वापरली जाणारी ही

संकल्पना, प्रत्यक्षात अनेक सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अर्थछटांनी भारलेली आहे. १९२० नंतरच्या काळात मराठी साहित्यात 'ग्रामीण साहित्य' हा एक स्वतंत्र प्रवाह म्हणून ओळखला जाऊ लागला, तरी ग्रामीण जाणिवांचे चित्रण संत साहित्यापासून ते लोकवाङ्मयापर्यंत अविरतपणे होत आले आहे. तथापि, या चित्रणाचे स्वरूप स्थिर राहिलेले नाही. ते काळानुसार आणि साहित्यिकाच्या सामाजिक स्थानानुसार (social location) व वैचारिक भूमिकेनुसार सतत बदलत गेले आहे. रेमंड विल्यम्स यांनी त्यांच्या 'द कंट्री अँड द सिटी' (१९७३) या महत्त्वपूर्ण ग्रंथात दाखवून दिल्याप्रमाणे, 'गाव' (country) आणि 'शहर' (city) या केवळ भौगोलिक जागा नसतात, तर त्या सामाजिक अनुभव, वर्गसंबंध आणि सत्ता-संघर्षाच्या भांडवलाने भरलेल्या संकल्पना असतात. 'गाव' म्हणजे केवळ निसर्गरम्यता, साधेपणा आणि प्रामाणिकपणा नव्हे; त्या प्रतिमेआड अनेकदा शोषण, दारिद्र्य आणि कठोर श्रम दडलेले असतात (Williams, 1973).

विल्यम्स यांच्या या सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारे, हा लेख मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाकडे पाहतो. या लेखाचा मुख्य युक्तिवाद (thesis) असा आहे की, मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाचे चित्रण हे दोन प्रमुख ध्रुवांभोवती फिरते: एकीकडे संत साहित्यातील 'आध्यात्मिक आणि समतावादी' ग्रामीणत्व आणि दुसरीकडे आधुनिक साहित्यातील 'राजकीय आणि संघर्षमय' ग्रामीणत्व. 'कांदा मुळा भाजी | अवघी विठाई माझी ||' म्हणणाऱ्या संत सावता माळ्यांच्या कायक-केंद्रित, अभेदवादी दृष्टीपासून ते 'इचाराअंती कसं जगावं, याचा इचार करा,' म्हणणाऱ्या शंकर पाटलांच्या कथांमधील अस्तित्वाच्या संघर्षापर्यंतचा हा प्रवास, केवळ साहित्याच्या शैलीतील बदल दर्शवत नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय संरचनेत झालेल्या स्थित्यंतरांचा एक महत्वाचा दस्तऐवज आहे. हे स्थित्यंतर समजून घेण्यासाठी, आपल्याला 'गाव' या संकल्पनेला एकसंध न मानता, तिच्यातील अंतर्विरोध आणि सत्ता-संबंधांचे विच्छेदन करणे आवश्यक आहे.

हा लेख याच स्थित्यंतराचा चिकित्सक मागोवा घेणार आहे. तो खालीलप्रमाणे विभागलेला असेल:

- घटक २ मध्ये, संत साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाचे विश्लेषण केले जाईल. त्यात 'कायक' (श्रम) आणि 'भक्ती' यांच्यातील अद्वैतातून साकार होणाऱ्या समतावादी दृष्टीचा शोध घेतला जाईल.
- घटक ३ मध्ये, वसाहतकालीन आणि स्वातंत्र्योत्तर सुरुवातीच्या काळातील (१९२०-१९६०) साहित्याचा आढावा घेतला जाईल. यात नागर, मध्यमवर्गीय दृष्टिकोनातून चित्रित झालेल्या 'निसर्गरम्य' किंवा 'उपेक्षित' पण तरीही काहीशा अ-राजकीय (apolitical) ग्रामीणत्वाच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या जातील.

- घटक ४ मध्ये, साठच्या दशकानंतरच्या ग्रामीण साहित्यातील क्रांतीवर लक्ष केंद्रित केले जाईल. यात शंकर पाटील, उद्धव शेळके यांसारख्या लेखकांनी 'गावगाडा' आणि त्यातील सत्ता-संघर्षाचे चित्रण कसे केले, याचे विश्लेषण असेल.
- घटक ५ मध्ये, दलित साहित्याने ग्रामीणत्वाच्या संकल्पनेला दिलेल्या आव्हानावर भर दिला जाईल. शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे आणि बाबुराव बागूल यांच्या लेखनातून 'गाव' आणि 'गावकुस' यांच्यातील संघर्षातून ग्रामीणत्वाचे प्रति-आख्यान (counter-narrative) कसे निर्माण झाले, हे तपासले जाईल.
- घटक ६ मध्ये, या सर्व विश्लेषणाचा समारोप करून, मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाचा बदलता आलेख हा महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय इतिहासाचा आरसा कसा आहे, हे सिद्ध केले जाईल.

थोडक्यात, ग्रामीणत्वाच्या या बदलत्या आख्यानांचा अभ्यास करणे, म्हणजे महाराष्ट्राच्या सामाजिक मनाचा, त्याच्या आकांक्षांचा, संघर्षांचा आणि परिवर्तनाचा एक जिवंत आणि स्पंदनशील इतिहास उलगडणे होय.

दुसरा घटक: 'अवघी विठाई माझी' – संत साहित्यातील कायक-केंद्रित ग्रामीणत्व

मराठी साहित्यातील ग्रामीण जाणिवांच्या चित्रणाचा उगम शोधताना, अपरिहार्यपणे आपल्याला तेराव्या शतकापासून सुरू झालेल्या वारकरी संप्रदायाच्या आणि त्यातील बहुजन संतांच्या अभंगवाणीकडे वळावे लागते. संत नामदेव (शिंपी), सावता माळी, गोरा कुंभार, नरहरी सोनार, चोखामेळा (महार), सेना न्हावी यांसारख्या विविध श्रमजीवी जातींमधून आलेल्या संतांच्या लेखनात ग्रामीण जीवनाचे अत्यंत सजीव, प्रामाणिक आणि महत्त्वपूर्ण चित्रण आढळते. तथापि, हे चित्रण केवळ निसर्गरम्य खेड्यांचे किंवा कृषी-संस्कृतीचे वरवरचे वर्णन नाही. त्यापलीकडे जाऊन, ते एका पर्यायी जीवनदृष्टीचे, एका पर्यायी समाजशास्त्राचे (alternative sociology) आणि एका आध्यात्मिक लोकशाहीचे (spiritual democracy) प्रतिपादन आहे, जे तत्कालीन प्रस्थापित ब्राह्मणी ज्ञान आणि कर्मकांड व्यवस्थेला एक मूक परंतु प्रभावी आव्हान देते.

१. 'कायकवे कैलास': श्रमाचे अध्यात्मीकरण

संत साहित्यातील ग्रामीणत्वाचा केंद्रबिंदू हा 'कायक' अर्थात 'श्रम' आहे. या संतांनी आपल्या व्यवसायाला किंवा श्रमाला कमी लेखले नाही, उलट त्यालाच भक्तीचा आणि मुक्तीचा मार्ग मानले. बसवण्यांच्या 'कायकवे कैलास' (श्रम हीच पूजा/स्वर्ग आहे) या वचनाचा प्रभाव वारकरी संप्रदायावर स्पष्ट दिसतो. संत सावता माळी जेव्हा आपल्या मळ्यातील कामात इतके मग्न होतात की विठ्ठलाच्या भेटीसाठी पंढरपूरला जाण्यासही नकार देतात आणि म्हणतात:

कांदा मुळा भाजी | अवघी विठाई माझी ||
लसूण मिरची कोथिंबिर | अवघा झालासे माझा हरी ||
(सकलसंतगाथा, १९२३)

तेव्हा ते केवळ आपल्या मळ्यातील पिकांची यादी देत नसतात. ते एक मोठे तत्त्वज्ञान मांडत असतात. त्यांच्यासाठी कांदा, मुळा, मिरची हे केवळ भाजीपाला नाहीत, तर ते साक्षात 'विठाई' आणि 'हरी' यांचे रूप आहेत. येथे श्रम आणि ईश्वर, इहलोक आणि परलोक यांच्यातील द्वैत नष्ट होते. शेती किंवा बागकाम हे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन राहत नाही, तर ती एक उच्चतम आध्यात्मिक साधना बनते. ही दृष्टी श्रमाला अभूतपूर्व प्रतिष्ठा देते आणि ग्रामीण, कृषी-केंद्रित जीवनाला एक नैतिक आणि आध्यात्मिक अधिष्ठान प्रदान करते. प्रस्थापित व्यवस्थेत ज्या श्रमाला आणि श्रमिकांना तुच्छ लेखले जात होते, त्याच श्रमाला संत साहित्य परमतत्त्वाच्या पातळीवर नेऊन ठेवते.

२. ग्रामीण प्रतिमा आणि पर्यायी ज्ञानप्रणाली

या संतांनी आपल्या अभंगांमध्ये ग्रामीण जीवनातील प्रतिमा, रूपके आणि उपमांचा सढळ हाताने वापर केला आहे. हा वापर केवळ अलंकारिक नाही; तो त्यांच्या अनुभवाधिष्ठित ज्ञानप्रणालीचा पुरावा आहे. संत नामदेव कृषी-जीवनातील प्रतिमांचा वापर करून आध्यात्मिक अनुभव व्यक्त करतात:

एकया नांगे हरि जोडें | फिते जन्माचे साकडे ||

येथे 'नांगर' हे केवळ शेतीचे अवजार नाही, तर ते 'हरीला' म्हणजे मुक्तीला जोडणारे एक साधन आहे. नांगराच्या एका फाळाने जसे शेत नांगरले जाते, त्याचप्रमाणे एकाग्र भक्तीने जन्माचे साकडे फिटते, असा साधा पण गहन अर्थ ते मांडतात. संत सेना न्हावी आपल्या व्यवसायातील प्रतिमा वापरून म्हणतात:

आम्ही वारीक वारीक | करू हजामत बारिक ||

विवेक दर्पण आयना दावू | वैराग्य चिमटा हालवू ||

येथे 'हजामत' करणे ही केवळ एक शारीरिक क्रिया राहत नाही, तर ती 'काम-क्रोधादी' विकार काढून टाकणारी एक आध्यात्मिक शुद्धीकरणाची प्रक्रिया बनते. विवेकरूपी आरसा दाखवून, वैराग्याचा चिमटा वापरून ते आंतरिक मळ दूर करण्याची भाषा बोलतात. ही उदाहरणे दाखवून देतात की, या संतांनी संस्कृतप्रचुर, ग्रंथनिष्ठ ज्ञानमार्गाला पर्याय म्हणून आपल्या दैनंदिन, श्रमाधिष्ठित अनुभवातून साकारलेली एक नवी, सर्वसामान्यांना सहज उपलब्ध होणारी ज्ञानप्रणाली उभी केली. त्यांचे ग्रामीणत्व हे त्यांच्या अनुभवाचे आणि त्यांच्या पर्यायी तत्त्वज्ञानाचे अविभाज्य अंग आहे.

३. 'गावगाडा' आणि मूक प्रतिकार

हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, संत साहित्यातील ग्रामीणत्व हे 'गावगाडा' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शोषक, जातीय संरचनेवर थेट राजकीय टीका करत नाही. त्यात पाटील, कुलकर्णी, देशमुख यांच्या सत्तेचे किंवा जातीय विषमतेचे चित्रण त्या तीव्रतेने येत नाही, जसे ते आधुनिक दलित साहित्यात येते. तरीही, त्यांच्या मांडणीत एक मूक प्रतिकार (silent resistance) नक्कीच आहे. जेव्हा चोखामेळा म्हणतात, "ऊस डोंगा परी रस नोहे डोंगा | काय भुललासी वरलिया

रंगा ||”, तेव्हा ते केवळ आध्यात्मिक समानतेची भाषा बोलत नाहीत, तर ते अप्रत्यक्षपणे बाह्य रूपावरून (जातीवरून) माणसाची किंमत ठरवणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थेवरही टिप्पणी करतात.

संत साहित्याने श्रमाच्या प्रतिष्ठेतून आणि कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय (ब्राह्मण पुरोहित) थेट देवाशी नाते जोडण्याच्या भक्ती-संकल्पनेतून, प्रस्थापित सामाजिक आणि धार्मिक उतरंडीला एक नैतिक आव्हान दिले. त्यांचे ग्रामीणत्व हे एकसंध, समरस आणि आदर्शवादी वाटत असले, तरी ते एका अशा समाजाचे स्वप्न पाहते, जिथे जात किंवा व्यवसाय माणसाच्या आध्यात्मिक अधिकारात अडथळा ठरत नाही. हे एक आदर्श ‘ग्राम-राज्य’ किंवा ‘राम-राज्य’ नसून, ते एक ‘पंढरी-राज्य’ आहे, जिथे विठ्ठलासमोर सर्व समान आहेत. हे स्वप्नच त्या काळातील सर्वात मोठी राजकीय आणि सामाजिक कृती होती.

तिसरा घटक: ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ – वास्तववादी ग्रामीणत्वाची चाहूल आणि मर्यादा (१९२०-१९६०)

संत साहित्याने प्रस्थापित केलेल्या कायक-केंद्रित आणि आध्यात्मिक ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाला, इंग्रजी राजवटीच्या आगमनानंतर आणि आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसारानंतर एक नवे वळण मिळाले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला, मराठी साहित्य प्रामुख्याने नागर, मध्यमवर्गीय जाणिव्यांच्या आणि सुधारणावादी विचारांच्या प्रभावाखाली होते. ‘गाव’ किंवा ‘खेडे’ हे या काळात साहित्याच्या केंद्रस्थानी नव्हते. तथापि, १८७५ च्या भीषण दुष्काळामुळे आणि त्यानंतर महात्मा गांधींनी १९२० च्या दशकात दिलेल्या ‘खेड्याकडे चला’ या आवाहनामुळे, मराठी साहित्यिकांचे लक्ष हळूहळू ग्रामीण जीवनाकडे, तेथील दारिद्र्य आणि समस्यांकडे वळू लागले. या काळात चित्रित झालेले ग्रामीणत्व हे संत साहित्यातील आदर्शवादी ग्रामीणत्वापेक्षा वेगळे होते; ते अधिक वास्तववादी होते. परंतु, या वास्तववादाला काही निश्चित मर्यादा होत्या, ज्या प्रामुख्याने साहित्यिकांच्या सामाजिक स्थानातून आणि त्यांच्या दृष्टिकोनातून निर्माण झाल्या होत्या.

१. सहानुभूतीपूर्ण बाह्य दृष्टिकोन (The Sympathetic Outsider's Perspective)

या काळातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या लेखकांमध्ये ह. ना. आपटे, श्री. म. माटे, ग. ल. ठोकळ, आणि नंतर व्यंकटेश माडगूळकर यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या लेखकांनी प्रथमच ग्रामीण जीवनातील दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक रूढी यांचे तपशीलवार आणि सहानुभूतीपूर्ण चित्रण केले. श्री. म. माटे यांनी तर आपल्या ‘उपेक्षितांचे अंतरंग’ (१९४१) या महत्त्वपूर्ण कथासंग्रहातून गावकुसाबाहेरील अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाच्या व्यथांना साहित्यात स्थान देऊन एक ऐतिहासिक कार्य केले. त्यांनी त्यांच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे, “ज्यांच्याकडे आजपर्यंत कोणी दुकूनही पाहिले नव्हते, त्या समाजाचे अंतरंग उलगडून दाखवणे” (माटे, १९४१) हा त्यांचा उद्देश होता.

माटेंच्या कथांनी किंवा माडगूळकरांच्या ‘माणदेशी माणसे’ (१९४९) या व्यक्तिचित्रणांनी मराठी वाचकांना ग्रामीण माणसाच्या अंतरंगाची, त्याच्या बोलीभाषेची आणि त्याच्या जगण्याच्या संघर्षाची ओळख करून दिली. माडगूळकरांनी ग्रामीण जीवनातील निसर्गाचे आणि माणसांच्या स्वभावाचे अत्यंत जिवंत आणि कलात्मक चित्रण केले. त्यांच्या लेखनाने ग्रामीण जीवनाला एक प्रकारचे रोमँटिक, *nostalgische* (भूतकाळात रमणारे) वलयही प्राप्त करून दिले.

२. ‘गावगाडा’ एक अपरिवर्तनीय संरचना म्हणून

या लेखकांच्या चित्रणाला महत्त्वपूर्ण मर्यादा होत्या. रेमंड विल्यम्स (Williams, 1973) यांनी सूचित केल्याप्रमाणे, अनेकदा नागर लेखक जेव्हा गावाकडे पाहतात, तेव्हा ते एकतर भूतकाळातील ‘सुवर्णयुग’ शोधत असतात किंवा सध्याच्या ‘अधोगती’वर हळहळ व्यक्त करत असतात. या काळातील बहुतांश लेखकांचा दृष्टिकोन हा एका नागर, मध्यमवर्गीय आणि अनेकदा उच्चवर्णीय ‘बाहेरील’ व्यक्तीचा होता. त्यांच्या चित्रणात सहानुभूती होती, पण त्यापली जाऊन ग्रामीण जीवनाच्या शोषक संरचनेचे, विशेषतः ‘गावगाडा’ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जातीय आणि आर्थिक उतरंडीचे, चिकित्सक विश्लेषण नव्हते.

‘गावगाडा’ ही एक नैसर्गिक, स्थिर आणि अपरिवर्तनीय व्यवस्था आहे, असे गृहीत धरलेले दिसते. पाटील, देशमुख, सावकार आणि कुलकर्णी यांची सत्ता आणि त्यातून होणारे शोषण हे ग्रामीण जीवनाचे एक अटळ अंग आहे, अशा स्वरूपाची मांडणी अनेकदा आढळते. ग्रामीण माणूस हा या व्यवस्थेचा किंवा ‘नियतीचा बळी’ (victim of fate) म्हणून चित्रित होतो. तो गरीब आहे, तो अंधश्रद्धा आहे, तो कर्जबाजारी आहे—पण तो तसा का आहे, याच्या मुळाशी असलेल्या सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न तुलनेने कमी दिसतो. थोडक्यात, या साहित्यात ग्रामीण माणूस एक ‘समस्या’ (problem) म्हणून समोर येतो, पण तो एक संघर्ष करणारा, व्यवस्थेला प्रश्न विचारणारा आणि बदल घडवून आणण्याची क्षमता असलेला कर्ता (agent of change) म्हणून क्वचितच चित्रित होतो.

३. अ-राजकीय वास्तववाद आणि त्याच्या मर्यादा

या काळातील ग्रामीण चित्रणाचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचा तथाकथित अ-राजकीय (apolitical) स्वभाव. लेखकांचा भर मानवी भावना, कौटुंबिक संघर्ष, निसर्गाशी असलेले नाते आणि व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंध यांवर अधिक होता. ग्रामीण जीवनातील राजकारण, जातीय तणाव आणि वर्गीय संघर्ष हे विषय जाणीवपूर्वक टाळले गेले किंवा त्यांना दुय्यम स्थान दिले गेले. व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथांमधील माणसे प्रेम करतात, भांडतात, निसर्गाशी झुंजतात, पण ती जातीय व्यवस्थेविरुद्ध किंवा आर्थिक शोषणाविरुद्ध संघटित होऊन लढा देताना दिसत नाहीत.

याचे प्रमुख कारण म्हणजे या लेखकांची सामाजिक आणि वैचारिक बैठक. ते स्वतः बहुतांशी त्या व्यवस्थेचे लाभार्थी होते, जिचे चित्रण ते करत होते. त्यामुळे, त्यांच्या लेखनात सहानुभूती असली तरी, त्या व्यवस्थेच्या मूलगामी परिवर्तनाची आस किंवा विद्रोहाची भाषा नव्हती. संत

साहित्यातील ग्रामीणत्वाने जिथे आध्यात्मिक पातळीवर एक पर्यायी, समतावादी दृष्टी दिली होती, तिथे या काळातील वास्तववादी साहित्याने केवळ भौतिक वास्तवाचे चित्रण केले, पण त्या वास्तवाला आव्हान देणारी कोणतीही राजकीय किंवा वैचारिक दृष्टी दिली नाही.

या मर्यादा असूनही, या काळातील लेखनाचे ऐतिहासिक महत्त्व नाकारता येत नाही. त्यांनी मराठी साहित्याचा परीघ विस्तारला आणि ग्रामीण जीवनाला साहित्याच्या मुख्य प्रवाहात आणले. त्यांनी एक अशी पार्श्वभूमी तयार केली, ज्यावर उभे राहून स्वातंत्र्योत्तर काळातील लेखक ग्रामीण वास्तवाचे अधिक तीव्र, राजकीय आणि संघर्षमय चित्रण करू शकले.

चौथा घटक: ‘गावगाडा’ एक रणक्षेत्र – स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण साहित्यातील क्रांती (१९६० नंतर)

१९६० सालच्या महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर, राज्यातील सामाजिक-राजकीय वातावरणात मोठे बदल घडून आले. पंचायत राज व्यवस्थेची सुरुवात, सहकारी चळवळीचा उदय आणि मराठा समाजासारख्या बहुजन समाजाच्या हाती आलेली राजकीय सत्ता, या सर्वांचे दूरगामी परिणाम ग्रामीण जीवनावर झाले. ‘गाव’ आता केवळ एक सामाजिक किंवा सांस्कृतिक एकक राहिले नाही, तर ते सत्तेचे एक महत्त्वाचे केंद्र बनले. या बदललेल्या वास्तवाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटणे अपरिहार्य होते. साठच्या दशकानंतरच्या ग्रामीण लेखकांनी, विशेषतः ज्यांचा जन्म आणि वाढ ग्रामीण भागातच झाली होती, त्यांनी ‘गावा’कडे पाहण्याचा दृष्टिकोनच बदलून टाकला. त्यांच्या लेखनात, माडगूळकरांच्या साहित्यातील काहीसे रोमँटिक, *nostalgische* (भूतकाळात रमणारे) किंवा माटेच्या साहित्यातील सहानुभूतीपूर्ण ग्रामीणत्व मागे पडले आणि त्याजागी एक अधिक कठोर, संघर्षमय आणि राजकीय जाणिवांनी भारलेले ग्रामीणत्व उदयास आले.

१. ‘गाव’ एकसंध नाही, खंडित आहे: सत्ता-संबंधांचे चित्रण

शंकर पाटील, उद्धव शेळके, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, ना. धों. महानोर (कविता) यांसारख्या लेखकांनी ‘गाव’ ही एकसंध, सेंद्रिय (organic) रचना आहे, हा पारंपरिक समज नाकारला. त्यांच्या लेखनातून ‘गाव’ हे विविध गट-तट, जाती, वर्ग आणि सत्ता-केंद्रांमध्ये विभागलेले एक रणक्षेत्र म्हणून समोर आले. शंकर पाटील यांच्या कथा या बदलाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. त्यांच्या ‘भेटीगाठी’ (१९६०), ‘वळीव’ (१९६४) यांसारख्या कथासंग्रहांमधून त्यांनी ग्रामीण जीवनातील सत्ता-संबंधांचे, निवडणुकीच्या राजकारणाचे आणि सहकारी संस्थांमधील भ्रष्टाचाराचे अत्यंत सूक्ष्म आणि भेदक चित्रण केले.

त्यांच्या कथेतील पात्रे आता केवळ नियतीचे किंवा परिस्थितीचे बळी नाहीत. ती आपल्या अस्तित्वासाठी धडपडणारी, डावपेच रचणारी, राजकारण करणारी आणि व्यवस्थेशी संघर्ष करणारी आहेत. ‘इचाराअंती कसं जगावं, याचा इचार करा,’ हा त्यांच्या कथांमधील नायकाचा नवा जीवनमंत्र बनतो. येथे ग्रामीण माणूस हा एक विचार करणारा, निवड करणारा आणि आपल्या भल्या-बुच्याला जबाबदार असलेला कर्ता (agent) म्हणून चित्रित होतो. शंकर पाटीलांनी ग्रामीण माणसाच्या

स्वभावातील बेरकीपणा, संधीसाधूपणा आणि सत्तेची भूक यांचेही चित्रण केले, ज्यामुळे ग्रामीणत्वाचे आदर्शवादी चित्रण पूर्णपणे मोडीत निघाले.

२. 'भूमी' आणि 'माणूस' यांच्यातील बदलणारे नाते

या काळातील लेखनात 'भूमी' किंवा 'माती' आणि 'माणूस' यांच्यातील नात्याचे चित्रणही अधिक गुंतागुंतीचे आणि संघर्षमय बनले. संत साहित्यात 'भूमी' ही 'विठाई'चे रूप होती, तर माडगूळकरांच्या लेखनात ती निसर्गाचा एक रमणीय अविष्कार होती. पण साठोत्तरी लेखकांच्या साहित्यात 'भूमी' ही केवळ एक उत्पादन-साधन (means of production) किंवा संपत्ती (property) म्हणून समोर येते, जिच्या मालकीवरून आणि नियंत्रणावरून सतत संघर्ष चालू असतो.

उद्धव शेळके यांची 'धग' (१९६०) ही कादंबरी या बदलाचे अत्यंत प्रभावी उदाहरण आहे. ही कादंबरी गावकुसाबाहेरच्या, भूमिहीन असलेल्या एका कुटुंबाच्या जगण्यासाठीच्या अंतहीन संघर्षाचे चित्रण करते. येथे भूमीचा अभाव, म्हणजेच भूमिहीनता, हेच त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक शोषणाचे मूळ कारण बनते. 'धग'मधील कौतिक आणि तिचा नवरा यांच्या वाट्याला येणारे कष्ट, अपमान आणि दारिद्र्य हे केवळ त्यांच्या वैयक्तिक नशिबाचा भाग नाही, तर ते ग्रामीण भागातील विषम भूमी-वाटप आणि जातीय रचनेचा थेट परिणाम आहे. शेळके यांनी ग्रामीण वास्तवातील क्रौर्य, कोणत्याही प्रकारची रोमँटिक झालर न लावता, अत्यंत भेदकपणे समोर आणले. त्यांच्या लेखनात गाव हे आश्रय देणारे नाही, तर ते सतत 'धग' लावणारे, जाळणारे एक ठिकाण बनते.

३. बोलीभाषेचा राजकीय वापर

या पिढीतील लेखकांचे आणखी एक महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्यांनी आपापल्या भागातील अस्सल बोलीभाषांचा साहित्यात केलेला प्रभावी आणि जाणीवपूर्वक वापर. हा वापर केवळ वास्तवाचा आभास (realism) निर्माण करण्यापुरता मर्यादित नव्हता. तो एक प्रकारचा सांस्कृतिक आणि राजकीय दावा (cultural and political assertion) होता. प्रमाण मराठी भाषेच्या अधिसत्तेला (hegemony) आव्हान देऊन, या लेखकांनी आपापल्या बोलींना साहित्यात प्रतिष्ठा मिळवून दिली. आनंद यादव यांची 'झोंबी' (१९८७) किंवा ना. धों. महानोर यांच्या कविता या याचे उत्तम उदाहरण आहेत. बोलीभाषेच्या वापरामुळे ग्रामीण अनुभव अधिक तीव्रतेने, अधिक अस्सलपणे आणि त्याच्या सर्व खाचाखोचांसह व्यक्त झाला. यामुळे साहित्याची भाषा आणि अनुभवविश्व अधिक लोकशाहीवादी बनले.

थोडक्यात, १९६० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याने ग्रामीणत्वाच्या संकल्पनेत एक मोठी उलथापालथ घडवून आणली. 'गाव' या संकल्पनेचे वि-आदर्शीकरण (de-idealization) आणि राजकीयीकरण (politicization) केले. त्यांनी दाखवून दिले की, ग्रामीण जीवन हे साधे, सरळ, एकसंध नसून, ते सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठेच्या संघर्षांनी भरलेले एक गुंतागुंतीचे आणि गतिशील

क्षेत्र आहे. या लेखकांनी ग्रामीण साहित्याला सहानुभूतीच्या पातळीवरून उचलून, सामाजिक-राजकीय चिकित्सेच्या पातळीवर आणून ठेवले.

पाचवा घटक: 'गावकुसा'चा विद्रोह – दलित साहित्यातील ग्रामीणत्वाचे प्रति-आख्यान

जर साठोत्तरी ग्रामीण साहित्याने 'गावा'चे वि-आदर्शीकरण (de-idealization) केले असेल, तर त्याच काळात उदयाला आलेल्या दलित साहित्याने 'गाव' या संकल्पनेलाच एक शक्तिशाली आणि विध्वंसक (subversive) नकार दिला. दलित लेखकांसाठी, जे शतकानुशतके गावकुसाबाहेरच्या अस्पृश्यतेच्या आणि अपमानाच्या अंधारात ढकलले गेले होते, त्यांच्यासाठी 'गाव' हे कधीच एक आपुलकीचे, आश्रय देणारे ठिकाण नव्हते. ते त्यांच्यासाठी शोषण, बहिष्कार आणि हिंसेचे केंद्र होते. त्यामुळे, दलित साहित्याने ग्रामीणत्वाचे चित्रण करताना केवळ त्यातील सत्ता-संघर्ष दाखवला नाही, तर त्यांनी 'गाव' या संपूर्ण संरचनेलाच एका शोषित, बहिष्कृत दृष्टिकोनातून नाकारले आणि ग्रामीणत्वाचे एक पूर्णपणे नवे प्रति-आख्यान (counter-narrative) निर्माण केले.

१. 'गाव' विरुद्ध 'गावकुस': अवकाशाचे राजकारण

दलित साहित्याचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे त्यांनी 'गाव' आणि 'गावकुस' (वस्ती, महारावाडा) यांच्यातील भौतिक आणि मानसिक अंतरावर, म्हणजेच अवकाशाच्या राजकारणावर (politics of space), लक्ष केंद्रित केले. अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, बंधुमाधव, योगीराज वाघमारे यांसारख्या लेखकांच्या लेखनात 'गाव' हे एक सत्ताधारी केंद्र आहे, तर 'गावकुस' हे त्या केंद्राने बहिष्कृत केलेले, पण तरीही चैतन्यमय आणि संघर्षशील असे परिघावरील जग आहे.

शंकरराव खरात यांची 'तराळ-अंतराळ' (१९८१) ही आत्मकथा किंवा त्यांच्या 'आडगावचे पाणी' (१९७८) सारख्या कथा या संघर्षाचे अत्यंत प्रभावी चित्रण करतात. 'तराळ' आणि 'अंतराळ' ही दोन पात्रे म्हणजे गाव आणि गावकुसाबाहेरची वस्ती यांच्यातील अतूट पण विषम नात्याचे प्रतीक आहेत. गावकुसाबाहेरील समाजाला गाव जिवंत ठेवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सेवा पुरवाव्या लागतात, पण गावाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवनात त्यांना प्रवेश नसतो. पिण्याच्या पाण्याचा एक हंडा भरण्यासाठी सुद्धा त्यांना गाववाल्यांच्या मेहरबानीवर अवलंबून राहावे लागते. खरातांच्या लेखनात, पाण्याचा हा संघर्ष केवळ जगण्यासाठीचा संघर्ष राहत नाही, तर तो मानवी हक्क, समानता आणि आत्मसन्मानाचा संघर्ष बनतो. येथे 'गाव' हे उदार किंवा आश्रय देणारे नसून, ते दलित समाजाच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवणारे, त्यांची ओळख नाकारणारे एक दमनकारी केंद्र आहे.

२. भूमीहीनतेचे वास्तव आणि श्रमाचे अवमूल्यन

ग्रामीण साहित्यात जिथे 'भूमी' किंवा 'माती' हा मालकी हक्काच्या आणि प्रतिष्ठेच्या संघर्षाचा विषय होता, तिथे दलित साहित्यात बहुतांशी भूमीहीनतेचे (landlessness) दाहक वास्तव

चित्रित झाले आहे. दलित समाज हा बहुतांशी भूमिहीन होता आणि गावासाठी सेवा (बलुतेदारी) करून आपला उदरनिर्वाह करत होता. या सेवांमध्ये प्रचंड श्रम होते, पण त्या श्रमाला सामाजिक प्रतिष्ठा किंवा योग्य मोबदला नव्हता.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या ‘फकिरा’ (१९५९) किंवा त्यांच्या कथांमधून मांग, महार, रामोशी यांसारख्या समाजांचे चित्रण येते, जे भूमिहीन आहेत आणि ज्यांना जगण्यासाठी एकतर गुन्हेगारीकडे वळावे लागते किंवा गावाच्या मेहरबानीवर जगावे लागते. बाबुराव बागूल यांची ‘जेव्हा मी जात चोरली होती’ (१९६३) ही कथा तर जातीय अस्मितेमुळे नोकरी आणि निवारा नाकारला जाण्याची विदारक कहाणी सांगते. त्यांच्या लेखनात संत साहित्यातील ‘श्रमाची प्रतिष्ठा’ पूर्णपणे उलटी होते. येथे श्रम हे मुक्तीचे साधन नाही, तर ते जातीय गुलामगिरीचे आणि शोषणाचे प्रतीक बनते. दलित लेखक हे दाखवून देतात की, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत केवळ श्रमाला महत्त्व नाही, तर ‘कोण’ श्रम करतो, म्हणजेच श्रमिकाच्या जातीला महत्त्व आहे.

३. ग्रामीणत्वाचा नकार आणि शहराकडे ओढ

दलित साहित्याने ग्रामीणत्वाच्या संकल्पनेला दिलेला सर्वात मोठा धक्का म्हणजे ‘खेड्याकडे चला’ या गांधीवादी आवाहनाला दिलेला स्पष्ट नकार. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना ‘गाव सोडा आणि शहराकडे चला’ असा संदेश दिला होता, कारण त्यांच्या मते ‘गाव’ हे जातीयवादाचे, संकुचिततेचे आणि शोषणाचे आगार आहे, तर शहर हे तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य, संधी आणि अज्ञात राहण्याची (anonymity) सोय देते. हाच विचार दलित साहित्यात तीव्रतेने प्रतिबिंबित होतो. अनेक दलित कथा आणि आत्मकथांमध्ये, नायक गावातील अपमान आणि शोषण असह्य झाल्यावर शहराकडे स्थलांतर करतो. शहर हे त्यांच्यासाठी केवळ आर्थिक संधीचे ठिकाण नाही, तर ते जातीय ओळखीपासून मुक्ती मिळवण्याचे एक साधन आहे. दया पवार यांच्या ‘बलुतं’ (१९७८) या आत्मकथेत मुंबई शहराचे येणे हे नायकाच्या आयुष्यात एक नवे पर्व सुरू करते. त्यामुळे, जिथे पारंपरिक ग्रामीण साहित्य ‘शहरीकरणामुळे’ गावातील मूल्ये नष्ट होत असल्याची खंत व्यक्त करते, तिथे दलित साहित्य शहराकडे एक आशेचा किरण म्हणून, एक मुक्तीचा मार्ग म्हणून पाहते. हा दृष्टिकोनातील फरक, ग्रामीणत्वाच्या संकल्पनेतील दोन भिन्न आणि परस्परविरोधी आख्यानांना अधोरेखित करतो.

थोडक्यात, दलित साहित्याने मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या चित्रणात एक संरचनात्मक बदल घडवून आणला. त्यांनी केवळ गावातील संघर्षाचे चित्रण केले नाही, तर त्यांनी ‘गाव’ या संकल्पनेलाच आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे केले. त्यांनी गावकुसाबाहेरच्या दृष्टिकोनातून एक नवे, विद्रोही आणि पर्यायी ग्रामीणत्व सादर केले, जे वेदना, नकार आणि संघर्षातून साकार झाले होते.

सहावा घटक: निष्कर्ष – ग्रामीणत्वाचा बदलता आलेख आणि सामाजिक इतिहासाचे पुनर्वाचन

मराठी साहित्यातील 'ग्रामीणत्वा'च्या चित्रणाचा, संत साहित्यापासून ते समकालीन दलित साहित्यापर्यंतचा हा चिकित्सक प्रवास, एका महत्त्वपूर्ण निष्कर्षाप्रत येऊन पोहोचतो: 'ग्रामीणत्व' ही एक स्थिर, एकसंध किंवा निसर्गरम्य संकल्पना नसून, ती एक अत्यंत गतिशील, बहुआयामी आणि राजकीय अर्थानी भारलेली सामाजिक निर्मिती (social construct) आहे. तिचा अर्थ आणि तिचे चित्रण हे साहित्यिकाच्या सामाजिक स्थानावर, त्याच्या वैचारिक भूमिकेवर आणि काळाच्या सामाजिक-राजकीय संदर्भावर अवलंबून असते. रेमंड विल्यम्स (Williams, 1973) यांनी जागतिक संदर्भात मांडल्याप्रमाणे, 'गाव' ही केवळ एक जागा नसते, तर ती एक विचारसरणी असते, जिच्या भोवती सत्ता, स्मृती आणि संघर्षाचे राजकारण सतत चालू असते. मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाचा बदलता आलेख या सिद्धांताला एक ठोस आणि जिवंत उदाहरण पुरवतो.

या लेखातील विश्लेषणाचे सार खालीलप्रमाणे मांडता येते:

1. 'आध्यात्मिक समते'कडून 'राजकीय संघर्षा'कडे: या प्रवासाचा पहिला टप्पा संत साहित्याने घडवला. त्यांनी 'कायक' अर्थात श्रमाला आध्यात्मिक प्रतिष्ठा देऊन आणि भक्तीच्या माध्यमातून सर्वांना समान मानून, एक आदर्शवादी आणि समतावादी ग्रामीणत्व सादर केले. हे ग्रामीणत्व तत्कालीन जातीय आणि कर्मकांडप्रधान व्यवस्थेला एक मूक पण प्रभावी आव्हान होते. 'अवधी विठाई माझी' ही त्यांची दृष्टी, श्रमाधिष्ठित जीवनाला एक नैतिक अधिष्ठान देणारी होती.
2. 'सहानुभूतीपूर्ण चित्रणा'कडून 'चिकित्सक विश्लेषणा'कडे: दुसरा टप्पा वसाहतकालीन आणि स्वातंत्र्योत्तर सुरुवातीच्या काळात (१९२०-१९६०) आला. या काळात नागर, मध्यमवर्गीय लेखकांनी ग्रामीण जीवनाकडे सहानुभूतीने पाहिले. त्यांनी दारिद्र्य आणि उपेक्षा यांचे चित्रण केले, पण त्यांचे विश्लेषण हे बहुतांशी अ-राजकीय आणि वरवरचे राहिले. 'गावगाडा' ही एक अपरिवर्तनीय संरचना म्हणून स्वीकारल्याने, या साहित्यात ग्रामीण माणूस हा अनेकदा परिस्थितीचा 'बळी' म्हणून चित्रित झाला, पण व्यवस्थेला आव्हान देणारा 'कर्ता' म्हणून नाही.
3. 'एकसंध गावा'कडून 'खंडित रणक्षेत्रा'कडे: तिसरा आणि अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा साठव्या दशकानंतरच्या ग्रामीण लेखकांनी घडवला. शंकर पाटील आणि उद्धव शेळके यांसारख्या लेखकांनी 'गाव' या संकल्पनेचे वि-आदर्शीकरण केले. त्यांच्या लेखनात 'गाव' हे सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठेसाठी चालणाऱ्या गट-तटांचे एक रणक्षेत्र बनले. त्यांनी ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाला एक तीव्र राजकीय आणि संघर्षमय परिमाण दिले.
4. 'गावा'कडून 'गावकुसा'च्या दृष्टिकोनाकडे: या प्रवासाचा चौथा आणि सर्वात मूलगामी टप्पा दलित साहित्याने पूर्ण केला. दलित लेखकांनी केवळ गावातील संघर्षाचे चित्रण केले नाही, तर त्यांनी 'गाव' या संपूर्ण संकल्पनेलाच गावकुसाबाहेरच्या, बहिष्कृत दृष्टिकोनातून नाकारले. त्यांच्यासाठी 'गाव' हे शोषणाचे केंद्र होते आणि 'शहर' हे मुक्तीचे प्रतीक. त्यांनी

ग्रामीणत्वाचे एक शक्तिशाली प्रति-आख्यान निर्माण केले, जे वेदना, नकार आणि विद्रोहातून साकार झाले होते. शंकरराव खरातांच्या लेखनात, संत साहित्यातील 'माझी विठाई' ही संकल्पना पूर्णपणे लोप पावते आणि तिच्या जागी 'माझ्या हक्काची माती' आणि 'माझ्या अस्मितेचे पाणी' म्हणणारा संघर्षमय, राजकीय आवाज तीव्र होतो.

महत्त्व:

मराठी साहित्यातील ग्रामीणत्वाच्या चित्रणाचा हा बदलता आलेख केवळ साहित्याच्या आंतरिक विकासाचा निर्देशक नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय इतिहासाचा आणि बदलत्या जाणिवांचा एक आरसा आहे. तो आपल्याला दाखवून देतो की, एकाच 'गावा'कडे पाहण्याचे किती वेगवेगळे आणि परस्परविरोधी दृष्टिकोन असू शकतात. एका उच्चवर्णीय लेखकासाठी जे 'गाव' nostalgische आठवणींचे ठिकाण असू शकते, तेच एका दलित लेखकासाठी अपमानाच्या आणि अत्याचाराच्या आठवणींचे. एका नागर लेखकासाठी जे 'ग्रामीणत्व' साधेपणाचे प्रतीक असू शकते, तेच एका ग्रामीण लेखकासाठी सत्तेच्या राजकारणाचे केंद्र.

म्हणूनच, 'ग्रामीण साहित्य' या संकल्पनेकडे एकसंध प्रवाह म्हणून पाहणे, ही एक मोठी चूक ठरू शकते. त्यात अनेक प्रवाह, उपप्रवाह आणि परस्परविरोधी आवाज आहेत. या आवाजांमधील संवाद आणि संघर्ष समजून घेणे, हेच मराठी साहित्य आणि समाजाच्या लोकशाहीवादी स्वरूपाचे आकलन करण्यासाठी आवश्यक आहे. हा अभ्यास आपल्याला केवळ साहित्याबद्दल काही सांगत नाही, तर तो आपल्याला आपल्या समाजाबद्दल, त्यातील सत्ता-संबंधांबद्दल आणि न्यायाच्या सतत चालू असलेल्या संघर्षाबद्दल अधिक सजग करतो. भविष्यातील संशोधनाने या विविध ग्रामीणत्वाच्या चित्रणांची एकमेकांशी आणि जागतिक साहित्यातील (उदा. लॅटिन अमेरिकन किंवा आफ्रिकन) ग्रामीण चित्रणांशी तुलना करून, या विषयाला अधिक व्यापक सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य द्यावे.

संदर्भसूची

1. खरात, शं. (१९७८). आडगावचे पाणी. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
2. खरात, शं. (१९८१). तराळ-अंतराळ. ग्रंथालय प्रकाशन.
3. डांगळे, अ. (संपा.). (१९९२). पॉइझन्ड ब्रेड: ट्रान्सलेशनस फ्रॉम मॉडर्न मराठी दलित लिटेरेचर (विषारी भाकर: आधुनिक मराठी दलित साहित्यातील अनुवाद). ओरिएंटल लाँगमन.
4. तुळपुळे, शं. गो. (१९७९). क्लासिकल मराठी लिटेरेचर: फ्रॉम द बिगिनिंग टू ए.डी. १८१८ (अभिजात मराठी साहित्य: सुरुवातीपासून ते इ.स. १८१८ पर्यंत). ओटो हॅरसोवित्झ वेरलाग.
5. देसाई, श्री. शां. अ. (संपा.). (१९२३). सकलसंतगाथा. निर्णय-सागर छापखाना.
6. न लगे, चं. (१९८१). ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समीक्षा. साहित्य प्रसार केंद्र.

7. पाटील, शं. (१९६०). भेटीगाठी. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
8. पवार, द. (१९७८). बलुतं. ग्रंथालय प्रकाशन.
9. पवार, गो. म. (१९९८). ग्रामीण साहित्य: एक प्रवास. ग्रंथालय प्रकाशन.
10. बागूल, बा. (१९६३). जेव्हा मी जात चोरली होती. पॉप्युलर प्रकाशन.
11. माडगूळकर, व्यं. (१९४९). माणदेशी माणसे. मॅजेस्टिक प्रकाशन.
12. माटे, श्री. म. (१९४१). उपेक्षितांचे अंतरंग. व्हीनस प्रकाशन.
13. यादव, आ. (१९८७). झोंबी. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
14. विल्यम्स, रे. (१९७३). द कंट्री अँड द सिटी (गाव आणि शहर). चॅटो अँड विंडस.
15. शेळके, उ. (१९६०). धग. पॉप्युलर प्रकाशन.
16. झेलियट, ए. (१९८७). द मेडिक्ल भक्ती मूव्हमेंट इन हिस्ट्री: ऑन एसे ऑन द लिटरेचर इन इंग्लिश (इतिहासातील मध्ययुगीन भक्ती चळवळ: इंग्रजी साहित्यावरील एक निबंध). एम. इस्राएल व एन. के. वागळे (संपा.), रिलिजन अँड सोसायटी इन महाराष्ट्र (महाराष्ट्र: धर्म आणि समाज) (पृ. १४३-१६७). सेंटर फॉर साऊथ एशियन स्टडीज, युनिव्हर्सिटी ऑफ टोरोंटो.
17. झेलियट, ए. (२००४). फ्रॉम अनटचेबल टू दलित: एसेज ऑन द आंबेडकर मूव्हमेंट (अस्पृश्यापासून दलितापर्यंत: आंबेडकर चळवळीवरील निबंध). मनोहर पब्लिशर्स.